

In hoofdstuk 5 bespreekt Weren teksten (Ps 16; 63; 139) die wellicht een verwachting vertolken dat mensen die zich houden aan de Thora zich ook aan gene zijde van de dood bij God geborgen mogen weten. Naar mijn oordeel bieden deze en andere teksten (zoals Ps 73:24) te weinig houvast voor deze visie. Teksten die deze visie verwoorden zijn pas bekend uit de hellenistisch-romeinse periode.

Als het gaat over herleven na de dood zijn teksten als 2 Makk 7 en Dan 12 belangrijk; zij betuigen aldus Weren 'het verrijzenisgeloof' (p. 127), zij het dat er een verschil tussen beide aanwijsbaar is. In de eerste wordt namelijk het herleven begrepen als een herstel van de lichamelijke integriteit en niet in de zin van een getransformeerd lichaam zoals in Dan 12:3. Het is evenwel de vraag of hier van een verschil sprake is aangezien het in 2 Makkabeeën evenals in Dan 12, om een herleving tot eeuwig leven *in de hemel* lijkt te gaan (vgl. 2 Makk 15:12-16 waar de vermoorde Onias in een visioen verschijnt).

Bij de notie van 'lichamelijke integriteit' zou men kunnen denken aan de voorstelling uit 1 Cor 15 waar Paulus gebruik maakt van de toenmalige voorstelling van 'astrale onsterfelijkheid' (zie pp. 196-198). Wellicht is dit concept ook behulpzaam bij de uitleg van 2 Makkabeeën.

Dit boek is de moeite van het lezen waard: het informeert de lezer over recent exegetisch onderzoek betreffende opvattingen en voorstellingen in de Bijbel, en biedt bovendien een boeiend beeld van echo's van de bijbelse stemmen in hedendaagse kunst, waaronder de roerende uitbeelding van Jezus' verrijzenis door Aad de Haas.

Arie van der Kooij, Leiden

Harmen U. de Vries, *Hoe worden de doden opgewekt?: Op zoek naar de contouren van het opstandingsbestaan*, Zoetermeer, Boekencentrum, 2011; 350 pp., € 22,50

De auteur is gemeentepredikant en was eerder werkzaam als geestelijk verzorger in de gezondheidszorg. In 2006 promoveerde hij op een proefschrift over de dienst der genezing. Met zijn nieuwe boek snijdt hij opnieuw een thema aan dat inspeelt op vragen vanuit de pastorale praktijk: als er een leven na de dood is, hoe zal ik er dan uitzien en wie zal ik daar tegenkomen? Als lezer voel je in dit boek de drive om een zo goed mogelijk antwoord hierop te geven en de vraag niet af te doen met een vrome gemeenplaats. Zo goed mogelijk wil hier zeggen: uitsluitend gebaseerd op Bijbelse gegevens. De auteur gaat uit van de stellige overtuiging dat de Bijbel de door God 'aan de gemeente van Christus toevertrouwde bron van kennis omtrent Gods heil voor mens en wereld' (p. 19) is. De Bijbel levert de bouwstenen voor het beeld van de toekomst die ons wacht. Niet alles is ons geopenbaard, maar het is wel mogelijk de verschillende elementen samen te voegen tot een coherent geheel.

Heel minutieus worden die verschillende bouwstenen beschreven. Dat gebeurt uitvoerig en breedspakig, met heel veel citaten van (zelf vertaalde!) primaire en secundaire bronnen. Het getuigt van grote zorgvuldigheid, maar het heeft soms ook iets vermoeiends. In zijn streven naar volledigheid bespreekt de auteur in het deel over het Oude Testament ook wonderverhalen over dodenopwekking 'aan deze zijde van de dood'. Voor het eigenlijke onderzoek zijn die echter nauwelijks relevant. In plaats daarvan zou meer aandacht voor het Hebreeuwse begrip *refaim* als aanduiding voor de

‘schimmen’ in het dodenrijk op zijn plaats zijn geweest. Wat verder opvalt, is de strikt synchrone bespreking van de teksten. Zo wordt het verhaal over Elia uitgelegd met behulp van Lucas. Het betekent ook dat er geen oog is voor een mogelijke ontwikkeling in de voorstellingen over het leven na de dood. Evenmin is er aandacht voor de gegevens uit de Umwelt.

Het voor de gemiddelde Bijbellezer meest informatieve gedeelte van dit boek is waarschijnlijk de uitgebreide beschrijving van de relevante intertestamentaire literatuur. Je zou verwachten dat de auteur daarbij ook ingaat op het gezag van deze niet-canoneke teksten. Dat doet hij niet. Hij legt wel goed uit dat het Nieuwe Testament zonder de kennis van deze periode niet volledig begrepen kan worden.

Het hoofddaccent ligt op de teksten uit het Nieuwe Testament, met als belangrijkste bronnen: (1) de teksten over de verschijningen van de opgestane Jezus, (2) het onderwijs van Jezus over het ‘opstandingsbestaan’, (3) wat Paulus schrijft over de wederopstanding der doden. De auteur voegt daar veelzeggend een vierde aan toe: ‘het pneumatologisch vergelijk’ (p. 270). Daarmee bedoelt hij het door de Heilige Geest geïnspireerde werk waarmee uit het heterogene en elkaar soms schijnbaar tegensprekende materiaal een gezaghebbend eenduidig beeld kan worden gevormd. Daar hoort dan ook bij de manier waarop hij ten slotte het door hem gereconstrueerde (of geconstrueerde?) opstandingsmodel inzichtelijk maakt voor de moderne lezer. Dat doet hij aan de hand van het ‘hogerdimensionaliteitsmodel’, dat hij ontleent aan de studies van Luco van den Brom over de alomtegenwoordigheid van God.

De auteur komt tot een aantal verrassend concrete conclusies, die bij nader inzien soms toch ook weer vaag blijven. Wat moeten we ons voorstellen bij een ‘gelouterd en geheeld’ weerzien van onze geliefden na de dood (p. 331)? Seks hoeft men er niet te verwachten, wel eten en drinken. Over het ‘mogelijk ontlichaamd’ interim tussen sterven en opstanding durft de auteur dan weer weinig meer te zeggen dan het wellicht zal lijken op wat er na de opstanding volgt.

Naast Van den Brom is vooral ook de nieuwtestamenticus N.T. Wright richtinggevend geweest voor de auteur. Zijn werk doet soms ook denken aan middeleeuwse scholastiek die het aandurfde om geloofszaken tot het uiterste te doordenken. Uiteindelijk blijf je wel zitten met de vraag of het uitgangspunt betreffende de betrouwbaarheid van de Bijbelse gegevens er niet toe leidt dat aan een met de Bijbel verweven tijdgebonden mens- en wereldbeeld te veel gezag wordt toegekend.

Klaas Spronk, Kampen (PThU)

#### JUDAICA

Ze'ev Levy (ed. Yudith Kornberg Greenberg), *From Spinoza to Lévinas: Hermeneutical, Ethical and Political Issues in Modern and Contemporary Jewish Philosophy*, Studies in Judaïsme ,4), New York, Peter Lang, 2009; 181 p., € 44,77

Dit is een verzameling boeiende essays over joodse filosofie, van de in 2010 overleden emeritus hoogleraar van de Universiteit van Haifa, Ze'ev Levy. De verbinding tussen filosofie en actualiteit verleent het boek een duidelijke meerwaarde. Joodse filosofen komen in Levy's artikelen namelijk niet alleen voor als object van onderzoek, maar ook als ijkpunten voor discussies over ethiek of politiek, die hedendaags Israël worden gevoerd. Zo vergelijkt hij in het eerste artikel niet alleen de opvattingen van Spinoza en Mendelssohn over vrijheid en tolerantie, maar geeft hij ook inzicht in